



The Necessity of Environmental Criticism in Iran: Analytical Study

Soolmaz Moeini^{*1}, Ahmad Razi², Reza Cheraghi³

1. PhD student of Persian Language and Literature, Guilan University.

2. Professor of Persian Language and Literature, Guilan University.

3. Assistant Professor of Persian Language and Literature, Guilan University,
Email: rcheraghi.

Received: 09/07/2020

Accepted: 01/07/2021

* Corresponding Author's E-mail:
Soolmazmoeini@yahoo.com

Abstract

The environmental criticism that emerged in response to the environmental crisis, traces the origins of many environmental problems in its cultural roots and by bridging the gap between science and culture, seeks to halt or slow down the growing trend of the environmental crisis. This criticism has attracted the attention of Iranian researchers in the last decade, but it seems that this type of research in Iran is still far from international standards. Due to its connection with political and economic issues and many other complexities, this criticism has its own special capacities, but since less attention is paid to its contexts and fundamental issues in Iran, it has become more decorative and its various principles and dimensions have not been considered. In order to bring the principles of this criticism closer to its global meanings in Iran, this study tries to investigate and survey the problems and shortcomings of this criticism with its strengths and weaknesses by reviewing the perspectives of prominent global theorists and evaluating a number of articles published in Iran on ecological criticism. The result of the study reveals that the lack of proper understanding of the concept of ecocriticism and the environment, ignoring the value and inherent



position of the non-human world regardless of the humanistic view, ignoring the interdisciplinary aspects of ecological criticism, the lack of pragmatic and practical dimension of criticisms and the wrong choice of works for this criticism are some of the problems that environmental criticism faces in Iran.

Keywords: ecocriticism, environment, interdisciplinary, literary criticism

Research Background

Environmental criticism was introduced to the Iranian scientific community in 2008 with a study by Davood Emarati Moghaddam in introducing the book “Ecocriticism” by Greg Gerrard. Later on, some studies entitled “An Introduction to Ecocriticism” and “The Theory of Literary Ecocriticism – An Introduction to New Research Schools in Studying and Analyzing the Form and Content of Literary Works” by Masih Zekavat (2011), “An Interdisciplinary Movement between Environment and Literature” by Mohammad Naser Maududi (2011), “Ecocriticism, a New Approach in Literary Criticism” (2012) and the books “Ecocriticism” (2013), “About Eco-Criticism” (2013) and “Green Literature” (2015) by Zahra Parsapour introduced Ecocriticism and some of its dimensions and contexts.

Objectives, Questions, Assumptions

The history of the presence of nature in Persian and world literature is as old as literature itself and their nexus is inseparable. As a result, many researchers have analyzed this relationship based on the poet and the writer's interest in nature and their impression from the environment, but the problem is that most of these studies have been published under the title “Environmental Criticism”. Now the question is if expressing the interest and respect of a poet or writer towards nature can be considered as an environmental criticism, or whether this is a new problem that has not been addressed before. What kind of



approach and perspective towards these works can place them within the sphere of environmental criticism? What is new about this criticism, and what sets it apart from the old approaches towards nature? Are the ecological studies or environmental criticism that is known in Iran correctly interpreted? What are the problems and shortcomings of addressing this criticism in research in Iran and what are the missing subjects in this field?

This study critically examines fifteen articles published under the title of “Ecological Criticism in Iran”, and deals with the problems and shortcomings of such studies in Iran and tries to introduce this type of criticism correctly and offers suggestions for improving the situation of ecological criticism.

Discussion

The basis of the problems of environmental criticism in Iran is related to the problems of translation and also a group of intellectuals’ presumptions, thinking environmental criticism is not yet a serious issue. First of all, it is required to provide a definition of environmental criticism. In addition, the necessities of environmental criticism should be taken into consideration as well.

If this criticism is a study of the relationship between human and inhuman world in literature, it is necessary to know the essence and the meaning of the inhuman world and the extent of its boundaries in ecocriticism. Ignoring it in many local and foreign studies has made it fundamentally difficult to properly understand this type of criticism. The interdisciplinary aspects of environmental criticism, the intrinsic value of nature, choosing the right work and author for an analysis and being pragmatic and practical are some of the principals that should be considered in environmental criticism.



Conclusion

Studying these fifteen articles published in the field of ecocriticism in Iran reveals that many of these articles have difficulty not only in providing a correct definition and an accurate knowledge of the work, but also in complying with the requirements of environmental criticism. Accepting the environment and nature as an independent entity beyond the humanistic view was not observed in the studies, and although the practical and pragmatic ideals are the two basic features of ecological criticism and a guarantee for saving the environment, they have not been reflected in Iranian environmental studies as they should have been. Translating basic texts and resources in the field of environmental criticism and combining it with indigenous cultural features in the country is essential to recognize the extensive dimension of this framework. It can also pave the way not only for solving the current problems, but also for enhancing the effectiveness of studies in protecting the environment and creating a culture to prevent its destruction.

ضرورت‌ها و الزامات نقد زیست‌محیطی با نگاهی به کاستی‌های آن در مقالات ایرانی

سولماز معینی*

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

احمد رضی

استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

رضا چراغی

استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

چکیده

نقد زیست‌محیطی که در واکنش به بحران زیست‌محیطی به وجود آمد، منشأ بسیاری از معضلات زیست‌محیطی را در ریشه‌های فرهنگی آن جست‌وجو می‌کند و با پل زدن بین علم و فرهنگ می‌کوشد روند رو به رشد بحران زیست‌محیطی را متوقف یا کند. این نقد در دهه اخیر مورد توجه پژوهشگران ایرانی قرار گرفته است؛ اما چنین می‌نماید که هنوز این نوع تحقیقات در ایران با استانداردهای جهانی فاصله دارد. این نقد به علت ارتباط با مسائل سیاسی و اقتصادی و بسیاری از پیچیدگی‌های دیگر، ظرفیت‌های خاص خود را دارد؛ اما از آنجا که در ایران به بسترها و مسائل اساسی آن کمتر توجه می‌شود، بیشتر حالت تزینی یافته و چندان به اصول و ابعاد مختلف آن توجه نشده است. در پژوهش حاضر، به منظور نزدیک کردن

* نویسنده مسئول: Soolmazmoeini@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۱۹

اصول این نقد در ایران به مفاهیم جهانی آن، با مرور آرای نظریه‌پردازان برجسته جهانی و ارزیابی تعدادی از مقالات منتشرشده در ایران در زمینه نقد بوم‌گرا، تلاش می‌شود مشکلات و نواقص این نقد و قوت‌ها و ضعف‌های آن واکاوی شود. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد نبود شناخت صحیح از مفهوم بوم‌نقد و محیط‌زیست، بی‌توجهی به ارزش و جایگاه ذاتی جهان غیرانسانی فارغ از نگاه انسان‌مدارانه، نادیده گرفتن جنبه‌های میان‌رشته‌ای نقد بوم‌گرا، کم‌رنگ بودن بُعد عمل‌گرایانه و کاربردی نقدها و انتخاب نادرست آثار برای این نقد، بخشی از مشکلاتی است که در ایران متوجه نقد زیست‌محیطی است.

واژه‌های کلیدی: نقد بوم‌گرا، محیط‌زیست، میان‌رشتگی، نقد ادبی.

۱. مقدمه

نقد ادبی در ایران بسیار گسترده شده و با توسعه رشته‌ها و گرایش‌های دانشگاهی، تنوع مجلات پژوهشی و افزایش ترجمه‌ها، رویکردهای جدید در آن اهمیت بسیار یافته است. اما نکته شایان توجه این است که بسیاری از این رویکردهای جدید در نقد و نظریات ادبی مباحثی پیچیده، چندوجهی و دارای بسترهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی و عقبه فلسفی - معرفتی خاص‌اند و اغلب در کنش و واکنش با چالش‌های جامعه مدرن شکل گرفته‌اند. میان‌رشته‌ای بودن این نقدها نیز عموماً معطوف به واکنش آن‌ها به مسائل چندوجهی و به هم پیوسته جامعه است. در بسیاری موارد، این جریان‌های نقد وارد ایران می‌شوند؛ اما اهمیت میان‌رشته‌ای و ابعاد پیچیده و سیال آن‌ها مغفول می‌ماند و به چالش‌ها، ضرورت‌های پیدایش آن‌ها و اینکه در پاسخ به کدام مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و در کدام بستر معرفتی و فلسفی شکل گرفته‌اند، توجه نمی‌شود. غالباً در ایران، رویکردهای جدید نقد با نگاهی انتزاعی، تزینی و تکنیکی مواجه می‌شوند و آن‌هم بیشتر به تکنیک‌هایی برای خوانش متون

تبدیل می‌شوند و یا بر متونی اعمال می‌گردند که شرایط شکل‌گیری آن متن از اساس متفاوت با شرایط معطوف به آن نقد یا نظریه است. نقد زیست‌محیطی یکی از رویکردهای جدید و مورد توجه نقد در سال‌های اخیر است که به‌علت درگیری با مسائل گوناگون چالش‌ها، ظرفیت‌ها و ویژگی‌های خاص خود را دارد. اما از آنجا که در ایران چنان‌که باید به بسترها، مسائل بنیادی، مواضع، واکنش‌های سیاسی - اجتماعی و چالش‌های گسترده معطوف به آن پرداخته نشده، غالباً جنبه خشن و تقلیل‌گرایانه یافته است. بنابراین به‌نظر می‌رسد باوجود تحقیقات اولیه‌ای که تا کنون در زمینه نقد زیست‌محیطی و معرفی آن در ایران انجام شده، آسیب‌شناسی، معرفی دوباره و بررسی برخی مشکلات موجود در آن برای آشنایی دقیق‌تر و عمیق‌تر ضرورت داشته باشد که این مقاله درصدد پرداختن به آن‌هاست.

این نقد اولین بار در واکنش به بحران زیست‌محیطی در امریکا شکل گرفت؛ سپس در اروپا و دیگر کشورها گسترش یافت. فعالیت‌های بشری در عصر جدید، تحت تأثیر دیدگاه‌های فلسفی انسان‌محور، انسان را در مرکز جهان و بدون در نظر گرفتن حقوق سایر موجودات نگریست. «جایگاه بشر و تمام جوانب زندگی او در این الگو براساس درجه‌ای از کمال است. از این رو گیاهان به‌سبب حیوانات و حیوانات هم به‌خاطر انسان‌ها موجودیت می‌یابند» (Verhagen, 2008: 15). انقلاب صنعتی حاصل از این دریافت‌های فلسفی و علمی انسان‌مدار با رویکرد ابزاری به جهان طبیعت باعث استفاده بی‌رویه از معادن و منابع تجدیدنپذیر زمین، انهدام بی‌رویه حیوانات و پوشش گیاهی برای تأمین غذای بشر، تغییرات آب‌وهوایی ناشی از فعالیت‌های صنعتی و بحران‌های بی‌شمار دیگر شد. برای توقف این بحران‌ها به‌تدریج و به‌ویژه از آغاز سده بیستم میلادی به این سو، «محیط‌زیست» به مسئله‌ای بنیادین برای اندیشه مدرن تبدیل

شد که بدون تأمل عمیق در آن، هیچ بحران فلسفی یا اجتماعی - سیاسی دیگری حل نخواهد شد. ک. دین^۱ (5: 1994) معتقد است که بحران زیست‌محیطی زائیده نحوه تفکر و ذهنیت جدا اندیش ماست که روابط جهان و اجزای آن را در ذهن خود گسسته و تا علت اصلی بروز آن - که برخاسته از فرهنگ و علوم انسانی است - برطرف نشود، هیچ تضمینی برای رفع آن و تکرار نشدنش وجود ندارد (Heise, 2006: 506). به تدریج گرایش متفکران محیط‌زیست برای حل این بحران به سمت علوم انسانی، به ویژه ادبیات، متمایل شد. منتقدان از روش‌ها و نظریاتی که در پژوهش‌های ادبی نظیر ساختارگرایی و پساساختارگرایی مبنی بر نسبیت‌گرایی فرهنگی، متنیت، عدم قطعیت و شکاکیت نسبت به عینیت علوم استفاده می‌شد، بسیار ناراضی بودند و انتقادهایی همچون گرفتار آمدن در چارچوب متن و بی‌توجهی به جهان واقعیت بر آن وارد کردند و خواستار نزدیکی مطالعات ادبی به علوم دیگر، اصول علمی و قطعیت آن‌ها شدند (Zekavat, 2010). استفاده ثوراو^۲ از اصطلاحات گیاه‌شناسی و فهرست او از اسامی گیاهان و پرنده‌ها در جنگل‌های مین و «بهره‌گیری مارک تواین از نظریه تکامل و به کار بردن اطلاعات علمی در داستان‌های علمی - تخیلی برای ساختن آرمان‌شهر یا فروپاشی آینده» (Glottfelty & Fromm, 1995: 7) تحت تأثیر این گرایش بود. ادبیات دوره رمانتیک که در آن طبیعت موجودیت مستقل داشت و نیز نظریه‌های داروین که انسان را نه محور طبیعت، بلکه تنها جزئی از آن در کنار دیگر اجزا می‌پنداشت، باعث شد تا انگاره سروری انسان بر طبیعت با تردیدهای جدی روبه‌رو شود. بعدها نگارش کتاب *بهار خاموش*^۳ که به اعتقاد گرارد^۴ (1: 2004) نگرانی افکار عمومی و ادبیات برای محیط‌زیست با افسانه‌ای برای فردا در این کتاب آغاز شد، مقدمات پیدایش نقد زیست‌محیطی را فراهم کرد که زائیده گرایش دوسویه علوم انسانی و

علوم تجربی به یکدیگر برای حل بحران‌های خود بود. واژه نقد زیست‌محیطی اولین بار در مقاله ویلیام روکرت (۱۹۷۸) با عنوان «ادبیات و اکولوژی: تجربه‌ای در نقد بوم‌گرا» مطرح شد و در سال ۱۹۹۶ م با انتشار دو کتاب *قرائت‌نامه اکوکریتیسیم*^۵ و *یراسته چریل گلافتلی و هارولد فرام و تخیل زیست‌محیطی*^۶ اثر لاورنس بوئل، به عنوان حوزه‌ای مستقل در نظریه و نقد ادبی رسمیت یافت.

این نقد به بررسی رابطه انسان، ادبیات و فرهنگ او با جهان غیرانسانی با محوریت زمین، محیط‌زیست و بحران زیست‌محیطی در آثار ادبی می‌پردازد و می‌کوشد تا ضمن نزدیک کردن مرزهای علوم انسانی به علوم طبیعی بتواند گامی فرهنگی در جهت حل بحران‌های زیست‌محیطی‌ای بردارد که مقصر اصلی آن تفکرات انسان‌محور آدمی است. یکی از شروط اولیه بوم‌نقد، جنبه میان‌رشتگی آن است و همین مسئله آن را به علوم متعددی مرتبط می‌سازد؛ اما این ویژگی مهم در مطالعات نقد زیست‌محیطی ایران مغفول مانده و به سختی می‌توان رد پای مباحث علوم دیگر را در آن‌ها یافت. بوم‌نقد دارای ابعاد گسترده و رویکردهای متنوع است و به اذعان برخی، هیچ دامنه و اصول خاصی ندارد. آبرامز (۱۳۸۷: ۱۱۲) علت تنوع موجود در روش‌های نقد بوم‌گرا را به تنوع جغرافیایی، نژادی و قومیتی، طبقاتی، جنسیتی و فرهنگی نسبت می‌دهد. با این حال، نمی‌توان بررسی انعکاس هر نوع طبیعتی را در ادبیات نقد زیست‌محیطی نامید. این نقد در پاسخ به بحران زیست‌محیطی به وجود آمده است؛ پس نه تنها باید از منظری نو به مسئله بنگرد، بلکه باید بتواند راه‌حلی برای سبز شدن اندیشه‌ها ارائه دهد و در کنار آن به دانش‌های دیگر نگاهی بیفکند و به عبارتی، باید پلی میان علم و فرهنگ باشد. به‌باور گلن لائو (به نقل از مودودی، ۱۳۹۰: ۱۶)، یافته‌های علمی در حوزه

محیط‌زیست باید به جلب توجه عمومی و ایجاد نگرانی در حوزه محیط‌زیست بینجامد.

پیشینه حضور طبیعت در ادبیات ایران و جهان به قدمت خود ادبیات است و پیوندشان ناگسستنی است. در نتیجه محققان زیادی به تحلیل این ارتباط، براساس نشان دادن علاقه شاعر و نویسنده به طبیعت و اثرپذیری وی از محیط‌زیست، پرداخته‌اند. اما مسئله این است که اکثر این تحقیقات با عنوان «نقد زیست‌محیطی» منتشر شده‌اند. حال سؤال اینجاست: آیا مطرح کردن علاقه و احترام فلان شاعر و یا نویسنده به طبیعت یک نقد زیست‌محیطی است؟ و آیا این مسئله جدیدی است که پیش‌تر به آن نپرداخته‌اند؟ به‌راستی چه نوع رویکرد و نگاهی به این آثار می‌تواند آن‌ها را در دایره نقد زیست‌محیطی قرار دهد؟ حرف تازه این نقد چیست و چه چیزی آن را از رویکردهای قدیمی به طبیعت متمایز می‌کند؟ آیا آنچه ما در ایران به‌عنوان مطالعات بوم‌گرا و یا نقد زیست‌محیطی می‌شناسیم، به‌درستی معنا شده است؟ مشکلات و نواقص پرداختن به این نقد در پژوهش‌های داخلی ایران چیست و جای خالی چه مباحثی در آن دیده می‌شود؟

این مقاله با بررسی نقادانه پانزده مقاله که با عنوان نقد بوم‌گرا در ایران منتشر شده‌اند، به مشکلات و کاستی‌های این پژوهش‌ها در ایران می‌پردازد و سعی در معرفی صحیح این نقد و بیان پیشنهادهایی برای بهتر شدن وضعیت نقد بوم‌گرا در ایران دارد؛ همچنین نشان می‌دهد که چگونه در ایران توجه به طبیعت جایگزین نقد زیست‌محیطی شده و به زمینه‌های اجتماعی - اقتصادی، بحران‌محوری، بینارشتگی و نیز سویه انتقادی آن توجه نشده است و بسیاری از این پژوهش‌ها فاقد نگاهی دقیق و چندسویه به ابعاد این نقد هستند.

نقد زیست‌محیطی در سال ۱۳۸۷ با مقاله‌ای از داوود عمارتی‌مقدم در معرفی کتاب / کوکرتیسیزم^۶ از گرگ گراارد به جامعه علمی ایران معرفی شد. سپس مقالاتی با عناوین «درآمدی بر بوم‌نقد» و «نظریه بوم‌نقد ادبی آشنایی با مکاتب نوین پژوهشی در بررسی و تحلیل صورت و محتوای آثار ادبی» از مسیح ذکاوت (۱۳۹۰)، «جنبشی میان‌رشته‌ای بین دو حوزه محیط‌زیست و ادبیات» از محمدناصر مودودی (۱۳۹۰)، مقاله «نقد بوم‌گرا رویکردی نو در نقد ادبی» (۱۳۹۱) و کتاب‌های نقد بوم‌گرا (۱۳۹۲)، درباره نقد بوم‌گرا (۱۳۹۲) و ادبیات سبز (۱۳۹۵) همگی از زهرا پارساپور به معرفی نقد بوم‌گرا و برخی ابعاد و زمینه‌های آن پرداختند. از سال ۱۳۹۳ به بعد، تعداد مقالات و پژوهش‌هایی که به صورت موردی به بررسی آثار ادبی از منظر این نقد پرداختند، روند افزایشی به خود گرفت؛ اما در مجموع شاید نتوان کل مقالات نگارش‌یافته در این حوزه را بیش از سی مورد بیان کرد. در ادامه با اشاره به برخی از این مقالات، ضعف‌ها و قوت‌هایشان بررسی می‌شود.

نقد بوم‌گرایانه رمان‌های پایان‌ها، اندوه جنگ، پرسه در خاک غریبه، ریشه در اعماق از ربابه قلی‌پور (۱۳۹۴)، نقد بوم‌گرایانه بر داستان‌های کوتاه بیژن نجدی از مانی زیاری (۱۳۹۵)، بررسی تطبیقی رابطه ادبیات و محیط‌زیست در ادبیات داستانی معاصر فارسی، برپایه مبانی نقد بوم‌گرا از مینو محمدی (۱۳۹۵) و مطالعه تطبیقی مفهوم طبیعت و چگونگی رابطه انسان و طبیعت در اشعار سهراب سپهری و تد هیوز: خوانشی بوم‌گرا از سلیمان محمدی (۱۳۹۵) بخشی از پایان‌نامه‌های نگارش‌شده در این نقد است. اما تا کنون هیچ پژوهش مستقلی در ایران به نقد کاستی‌ها و مشکلات نقد بوم‌گرا پرداخته است.

۲. اساس مشکلات نقد زیست‌محیطی در ایران

نقد معیوب و ناقصی که در ایران با عنوان نقد زیست‌محیطی شناخته شده، تحت تأثیر چند عامل عمده است که در زمینه درک، بسترسازی و انتقال نادرست آن نقش مؤثری داشته‌اند. یکی از آن‌ها مفهوم کلی خود نقد است که در ایران همواره چالش‌های فراوان و بنیان‌های متزلزلی داشته است و تقریباً اکثر نقدهای ادبی ایران با آن مواجه‌اند. برخی بر این باورند که ورود نظریات غربی بدون پردازش و بومی‌سازی، نگاه سلیقه‌ای به متون به‌منظور تحسین یا مذمت اثر، توجه مطلق به شرح زبان آثار، توجه به بومی بودن و یا جهانی بودن صرف و... (رک. پاینده، ۱۳۹۰: ۱؛ دستغیب، ۱۳۸۹: ۶۸-۶۰) گوشه‌ای از مشکلات فراوانی است که در ایران نقدهای ادبی و نیز نقد زیست‌محیطی با آن روبه‌رویند.

عدم معرفی صحیح نقدها، ازجمله نقد زیست‌محیطی، در بدو ورود به کشور عموماً زائیده مشکلات ترجمه است. نبود ترجمه از کتب ارزشمندی که در جهان در این موضوع منتشر شده‌اند، راه را بر درک صحیح این نقد بسته است. البته در بخش مبانی نظری پژوهش‌های ایرانی، از برخی کتاب‌های مرجع در این زمینه مانند اکوکریتیسیم از گرگ گارد و قرائت‌نامه نقد زیست‌محیطی از چریل گلو تفلتی استفاده شده؛ اما جز معدود نقل‌قول‌های پراکنده و کوتاه، مطلب و ترجمه دیگری از این کتاب‌ها در دسترس نیست. کتاب‌های آینده نقد زیست‌محیطی^۸ و تخیل زیست‌محیطی هر دو از لارنس بوئل، فراتر از طبیعت‌نگاری^۹ از والاس و امبرلستر، بهار خاموش از راشل کارسون، اکولوژی بدون طبیعت^{۱۰} و تفکر اکولوژیکی^{۱۱} هر دو از مورتون بخشی از منابع مهم و معروفی‌اند که کمتر مورد استفاده پژوهشگران داخلی بوده و بنابراین نیازمند ترجمه هستند. از سوی دیگر فرایند ترجمه هم چه بسا از دیگر موانع ادراک

صحیح نقد بوم‌گرا خواهد بود؛ زیرا ممکن است بسیاری از کلیدواژه‌ها و مفاهیم اساسی آن، به دلیل اشراف نداشتن مترجم بر حوزه‌های این نقد، به درستی ترجمه و منتقل نشود. برای مثال در مقاله «اکوکریتیسیم»، واژه Wilderness «صحرا» ترجمه شده است (رک. عمارتی‌مقدم، ۱۳۸۷) که هرچند معنای غلطی نیست، تعریف روشنی هم نیست و منظور دقیق نویسنده را منتقل نمی‌کند؛ زیرا واژه صحرا در فارسی بیشتر معادل «بیابان» در نظر گرفته می‌شود؛ درحالی که چنین می‌نماید منظور گرارد جایی خارج از سلطه انسان بوده و بیشتر معادلی است برای آنچه ما «حیات وحش» می‌نامیم.

جهانبگلو معتقد است «سبزگرایی» هنوز جریانی جدی برای روشن‌فکر ایرانی نیست و ریشه آن در نگاه روشن‌فکران ایرانی به مدرنیته بوده که بیشتر مبتنی بر عقل‌ابزاری است. طبیعت در غرب به عنوان «دیگری» فهمیده شده؛ اما در خاورمیانه، آگاهی انتقادی به تکنولوژی پدید نیامده و شکل سیاسی و گفتمانی نیافته است (جهانبگلو، ۱۳۹۶: ۵۴). البته نمی‌توان وجود روشن‌فکران زیست‌محیطی را به کلی در ایران منکر شد؛ بلکه مسئله اصلی این است که این روشن‌فکران بحران زیست‌محیطی را به درستی تبیین و تفکیک نکرده‌اند. در نتیجه مسائل زیست‌محیطی را یا کاملاً علمی و اکولوژیک یا کاملاً غیراکولوژیک می‌نگرند و گاه تبیین‌های غیراکولوژیک — عموماً جامعه‌شناختی و سیاسی — از مسائل اکولوژیک ارائه می‌کنند. این درحالی است که تحلیل‌های زیست‌محیطی زمانی اثربخش خواهد بود که حاصل سنتز این دو منظر باشد. مطلق‌گرایی، محافظه‌کاری بیش‌ازحد در مواجهه با مسائل جدی اجتماع و مطرح کردن کلیشه‌هایی همچون مقصر دانستن حکومت‌ها در بحران زیست‌محیطی و سلب مسئولیت زیست‌محیطی از مردم در تحقیقات زیست‌محیطی ایران، سبب ناکارآمدی و خنثی شدن فعالیت‌های روشن‌فکران شده است. از این رو به جای اقداماتی برای

جلوگیری از بحران، بیشتر به نظردهی بعد از بحران می‌پردازند که گاه نوش‌داروی بعد از مرگ سهراب خواهد بود.

۳. ضرورت‌های نقد زیست‌محیطی

برای نزدیک شدن پژوهش بوم‌نقد ایران به استانداردهای جهانی، رعایت مواردی ضروری است که در این بخش به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

۱-۳. لزوم تعریف درست از نقد زیست‌محیطی

بانتینگ^{۱۲} (1: 2015) در مقاله‌ای با عنوان «درک صحیح نقد زیست‌محیطی» می‌نویسد: کتاب *قرائت‌نامه اکوکریتیسیم* گلوته‌لی در سال ۱۹۹۶، هجده سال پس از اولین معرفی اکوکریتیسیم توسط روکرت منتشر شد و مهم‌ترین هدفش این بود که به این سؤال جواب بدهد: نقد زیست‌محیطی چیست؟ سؤالی که پاسخ آسانی ندارد. بوم‌نقد رویکردی همگن نیست؛ به همین دلیل متخصصان این نقد بر تعریف و حتی نام واحد و دقیقی از آن توافق ندارند. برای مثال سارور به‌جای اصطلاح Ecocriticism واژه Environmentalism را پیشنهاد می‌کند و معتقد است که هرچند این اصطلاح می‌کوشد مجموعه‌ای از رویکردها با فصل مشترک رابطه انسان و جهان غیرانسانی در آثار ادبی را معرفی کند، مبهم و گمراه‌کننده و بی‌ربط به اکولوژی به‌نظر می‌رسد و عناوینی نظیر «رویکردهای محیط‌گرا به ادبیات» یا «محیط‌گرایی» مناسب‌تر می‌نمایند. فرهنگ عامه غالباً اکولوژی و محیط‌گرایی را با هم اشتباه می‌گیرد؛ اما در حوزه دانشگاهی، اکولوژی علمی است که ارتباط بین ارگانیسم و محیط را بررسی می‌کند و محیط‌گرایی شامل فعالیت‌هایی است که زیست‌بهر را بر روی زمین تقویت می‌کند.

هرچند مطالعات محققان ادبی تحت تأثیر محیط‌گرایی است، آن‌ها در نهایت متن را بررسی می‌کنند، نه ارگانیزم را (Sarver, 1994: 10). از سوی دیگر در صورت‌بندی‌ها و پارادایم‌های مختلف و با توجه به بحث‌هایی همچون نژاد، طبقه، جنسیت، قدرت و تحولات تاریخی و اقلیمی، این تعریف‌ها می‌توانند چشم‌اندازی و نسبی باشند و چه - بسا تعریف‌های دقیق بحث را سطحی، ساده‌سازی و تک‌بعدی کنند. در میان انبوه تعاریف نقد بوم‌گرا، برخی مسائل و موضوعات مشترک خودنمایی می‌کند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، دیدگاه زمین‌محور به مطالعات ادبی و روابط انسان و محیط است. با جمع‌بندی آرای اکثر صاحب‌نظران نقد بوم‌گرا می‌توان گفت موضوع این نقد بررسی رابطه پیچیده انسان با اساسی‌ترین نیازش، یعنی زمین و محیطی که او را احاطه کرده، مشکلات این زمین و تعهد به محیط‌زیست کاربردی و یا در تعریفی گسترده‌تر، رابطه انسان و غیرانسان در طول تاریخ فرهنگی انسان است که تجزیه نقادانه واژه «انسان» را می‌طلبد (Ryden, 1994: 8; Phillips, 1999: 599; Garrard, 2004: 5; Glotfelty, 1994: 5)؛ مطالعاتی که این رابطه را در آثار هنری، فرهنگی، علوم، تئوری - ها، افکار، عقاید و تصویرهای مرتبط با مسائل زیست‌محیطی با تأکید بر پاسخ به نیاز درک انسانی در عصر تخریب زیست‌محیطی تحلیل می‌کند و انسجام درونی و حدود تأثیرگذاری آن‌ها در واکنش به بحران‌های زیست‌محیطی بخشی از مهم‌ترین شروط این تعریف‌هاست (Kridge, 1998: 5; Ryden, 1994: 8). به این معنا که نویسنده با گرایش و نگاه ویژه به محیط‌زیست تا چه حد می‌تواند خواننده یا مخاطب اثر را متوجه و نگران بحران‌های زیست‌محیطی کند و در راستای آگاهی بخشی زیست‌محیطی قدم بردارد؟ اینجاست که رسالت ادبیات در حوزه محیط‌زیست، به عنوان حوزه آموزشی، پررنگ می‌شود؛ به گونه‌ای که بلنک، توماس و چارسی^{۱۳} (2008) این نقد را یک روش

انتقادی و گفتمان اخلاقی با هدف پر کردن فاصله علم و هنر می‌دانند که می‌توان آن مطالعه رابطه بین آگاهی زیست‌محیطی و زیبایی‌شناسی ادبی خواند. هیس^{۱۴} (۲۰۰۶: ۵۰۶) سه تعهد اصلی برای این نقد بیان می‌کند: ۱. مطالعه علمی طبیعت؛ ۲. تحلیل تخصصی بازنمودهای فرهنگی آن؛ ۳. فعالیت سیاسی برای [یافتن و به کار بستن] راه‌های پایدارتر سکونت در جهان طبیعی. در یک جمع‌بندی از تعاریف ارائه‌شده از اولین نظریه‌پردازان این نقد که در بالا بحث شد، می‌توان به تعهدات هیس دیدگاه زمین‌محور به روابط انسان با جهان غیرانسانی و توجه به اثر با دیدگاه دغدغه‌محور در واکنش به بحران تخریب محیط‌زیست را هم افزود. بنابراین نقد زیست‌محیطی باید دست‌کم به یکی از این موضوعات مطرح‌شده بپردازد. حال با معیار قرار دادن این تعاریف، به نقد مقالات و بررسی ضعف‌ها و قوت‌هایشان پرداخته می‌شود.

درست است که نقد زیست‌محیطی در تعریفی کلی ارتباط ادبیات و محیط‌زیست را بررسی می‌کند؛ اما همین تعریف ساده باعث شده که درک بسیاری از پژوهشگران از این نقد تقلیل‌گرایانه و سطحی شود. به دلیل تغییر و تحول رابطه انسان و محیط در دوره‌های مختلف، نقد زیست‌محیطی این رابطه را در هر دوره بازتعریف می‌کند. بنابراین نحوه بررسی این ارتباط نیز نیازمند بازتعریف است. نباید فراموش کرد که ادبیات از روز پیدایی‌اش از طبیعت جدا نبوده و کتب و آثار بسیار زیادی در سراسر جهان حاصل الهام مستقیم یا غیرمستقیم از طبیعت بوده و صفحات بسیار زیادی از ادبیات جهان بسیار قبل‌تر از شکل‌گیری نقد زیست‌محیطی و بحران‌های محیط‌زیست، تحت تأثیر توصیف طبیعت، بازتاب ارتباط انسان و خدایان طبیعی و انعکاس اساطیر و تمثیل‌های حیوانی و طبیعی بوده است. در نتیجه بخش عظیمی از پژوهش‌ها نیز، قبل از پیدایی این نقد و نگرانی‌هایش، این ارتباط را با موضوع «رابطه انسان و طبیعت در

ادبیات» تحلیل کرده‌اند. لذا اگر نقد زیست‌محیطی هم به بررسی همین مسئله بپردازد، حرف تازه‌ای نزده است.

این نقد نیازمند بحث‌های تازه و خلاقانه‌تری است و به دلیل گستردگی و پیوند با سایر علوم، ظرفیت‌های زیادی برای ایده‌های جدید و ترکیبی دارد. مثلاً می‌توان پیوند آن را با علوم اجتماعی، اقتصاد، فمینیسم، آینده‌پژوهی، مارکسیسم، زمین‌شناسی محیط اثر و بسیاری دانش‌های دیگر تحلیل کرد که قطعاً حاصل این سنتز به شکل‌گیری ایده-ها، رویکردها و حتی نظریات جدید خواهد انجامید. اما در ایران غالباً رویکرد پژوهشگران تک‌بعدی و تکراری است که قبلاً با عنوان حضور طبیعت در آثار ادبی و ادبیات اقلیمی تحلیل شده بود. البته این مشکل زائیده ناآگاهی محققان این عرصه از علوم محیطی و دیگر دانش‌های علوم تجربی و انسانی است. مارشال^{۱۵} معتقد است:

اگر آگاهی زیست‌محیطی به معنای شناخت علمی و معنوی از روابط بین موجودات زنده، شامل انسان و محیط اطرافش، باشد، پس آنچه ما انجام می‌دهیم چندان موضوع تازه‌ای نیست. همان نقدهایی که مفاهیم شعر شبانی، رمانتیسم ماوراءطبیعه و... را معنا و تفسیر و مطالعه کرده‌اند و یا آن امریکایی‌هایی که در قرن نوزدهم مکان را به عنوان کاراکتر یا عامل تعیین‌کننده داستان معرفی کرده‌اند، آیا همه این‌ها رابطه انسان و طبیعت را بررسی نمی‌کردند؟ نقد زیست‌محیطی معاصر باید ایده‌های جدید، آگاهی و دانش جدید را هم به حساب آورد (: 1994 7).

بنابراین باید در آغاز این مسئله را روشن کنیم که نقد زیست‌محیطی نمایش بسامد حضور طبیعت در آثار ادبی نیست. امروزه بسیاری از پژوهشگران بررسی‌هایی را که معطوف به بیان حضور عناصر طبیعی در اثر ادبی است، بدون توجه به بحران زیست-محیطی و رویکرد میان‌رشته‌ای، با عنوان «نقد زیست‌محیطی» منتشر کرده‌اند. به بیان

ساده‌تر، آن‌ها این نقد را با رویکردهایی نظیر «بررسی طبیعت در آثار ادبی» اشتباه گرفته و از تحلیل و نقد چندلایه‌ای که در نقد زیست‌محیطی است، غافل شده‌اند. برای مثال مقاله «استعاره و نقد بوم‌گرا» بر فراوانی و بسامد استعاره‌های مفهومی که تحت تأثیر عوامل طبیعی و محیطی بودند، تأکید دارد و در حد توصیف باقی مانده و متناسب با اهداف و الزامات نقد زیست‌محیطی به تحلیل نپرداخته است (راکعی و حشکواپی، ۱۳۹۵: ۹۹). همچنین مقالات «خوانشی بوم‌گرایانه از شعر زنان شاعر هرمزگان» (تمیم‌داری، سعیدی و عبادتی، ۱۳۹۸)، «خوانش بوم‌گرایی از سمبل‌های طبیعت در اشعار رابرت فراست و سپهری» (اسبق‌سرافراز و مطلب‌زاده، ۱۳۹۵) و «طبیعت در قصه‌های عامیانه ایرانی از دیدگاه نقد بوم‌گرا» (خراسانی و داوودی‌مقدم، ۱۳۹۸) در حد ذکر فراوانی عناصر طبیعی و توصیف طبیعت به بررسی اثر پرداخته‌اند. در توضیح باید گفت لزوماً بسامد استفاده از کلماتی همچون درخت، سبزه، گل و حیوانات دیدگاه زیست‌محیط‌محور بودن نویسنده را نمی‌رساند؛ چراکه کمتر شاعر و نویسنده‌ای را می‌توان یافت که طبیعت منبع الهام او نباشد، صور خیالش با طبیعت پیوند نخورده و طبیعت و ارکان آن در اثرش حضور نداشته باشد. بیان علاقه خالق اثر به طبیعت و حضور طبیعت در آثار او، شرح بدیهیات و مکررات است که سال‌ها پیش، از آن بسیار سخن رفته است و نمی‌توان با استناد به همین استدلال‌های ساده، شاعر یا نویسنده را بوم‌محور خطاب کرد و یا آن نقد را نقد زیست‌محیطی نامید؛ بلکه این نقد می‌کوشد هدایت این علاقه را در راستای جلوگیری از بحران‌های زیست‌محیطی پررنگ کند. «اگر کار منتقدان بوم‌گرا تأثیری بر سبز شدن جهان نداشته باشد، عملاً شکست خواهد خورد» (Crockett, 1994: 4). در نقد زیست‌محیطی ایران، مرز مشخصی بین بوم‌نقد و دیدگاه‌های مشابه وجود ندارد و تفکیک آن ضروری می‌نماید.

در مقاله «نقش زیست‌بوم در مفهوم‌سازی شهادت در آثار سلمان هراتی» نتیجه‌گیری شده است که نویسنده تحت تأثیر محیط‌زیستش، یعنی شمال ایران، به برخی استعاره‌های محیطی نظیر آتش، ستاره و نور آفتاب بیش از سایر استعاره‌ها پرداخته است. اما این استعاره‌ها نه تنها ویژگی‌های منحصر به فرد شمال ایران به حساب نمی‌آیند، بلکه بیشتر یادآور نواحی مرکزی و بیابان‌های ایران هستند، نه هوای مه‌گرفته و بارانی شمال ایران. از سوی دیگر حتی شاعرانی هم که از طبیعت غنی شمال بی‌بهره بودند، به‌منظور ملموس‌سازی مفاهیمشان به توصیف ستاره و نور و درخت و سبزه روی آورده‌اند. از طرف دیگر این مقاله فقط به انعکاس بسامد حضور طبیعت در آثار مذکور، بدون تحلیل و بررسی دقیق نحوه ارتباط انسان و طبیعت، می‌پردازد (رک. عباسی و شیرین‌پور، ۱۳۹۸).

برخی پژوهش‌ها نیز این نقد را با ادبیات اقلیمی اشتباه گرفته‌اند. درست است که اقلیم و محیط یکی از مؤلفه‌های نقد زیست‌محیطی شمرده می‌شود، منظور از اقلیم و محیط در نقد زیست‌محیطی، محیط فیزیکی یا به عبارت دیگر اکوسیستم طبیعی و زیستی و جغرافیایی است، نه عناصر فرهنگی مربوط به آن محل. مقاله «نقد بوم‌گرایانه آثار علی‌اشرف درویشیان» بدون محور قرار دادن محیط و طبیعت و توجه به تأثیر و تأثر فرهنگ و محیط، فقط به بررسی عناصر فرهنگی، آداب و رسوم، باورهای محلی، اماکن زیارتی، کنایه‌ها و لهجه‌ها، صنایع دستی و عموماً عناصر فرهنگی و اجتماعی آثار درویشیان می‌پردازد و فقط در بخش کوتاهی، به بسامد عناصری همچون گل، درخت و کوه اشاره می‌کند. چنین می‌نماید در این مقاله آنچه به آن توجه نشده، خود محیط‌زیست و طبیعت باشد. گفتنی است که در بخش مبانی نظری مقاله مذکور، دقیقاً به بحران‌های محیط، دخالت انسان در محیط‌زیست و نقش جنگ‌ها در از بین رفتن

اکوسیستم، تجربیات زیستی و ارتباط انسان با اکوسیستم اشاره شده (سالاری، یزدی و یوسفی‌نیا، ۱۳۹۵: ۱۱۱-۱۱۳) که نوعی از هم‌گسیختگی و تناقض میان مباحث نظری و بحث اصلی مقاله را می‌نمایاند. درست است که بسیاری از عناصر فرهنگی تحت تأثیر زیست‌بوم شکل می‌گیرد و یا عناصر فرهنگی تأثیرات بسزایی در تغییر زیست‌بوم ایجاد می‌کند؛ اما مسئله این است که پژوهشگر اصلاً به تحلیل این رابطه و چگونگی آن توجه نکرده، بلکه بیشتر پژوهشی را رقم زده که فراوانی استفاده از عناصر فرهنگی را بررسی کرده، ولی عنوان نقد بوم‌گرا را بر آن نهاده است.

در میان مقالاتی که در آغاز پیدایی این نقد در ایران نگارش یافتند و عموماً به تعریفی کلی و مبهم از این نقد، بدون توجه به جنبه‌های نو و خلاقانه آن، پرداختند، مقاله «نقد زیست‌بوم‌گرایانه با شبیرو» از حبیبی‌نسامی (۱۳۹۳) به جهت طرح مسائل بسیار تازه‌تری که قبلاً در نقد بوم‌گرای ایران مطرح نبود، از جمله معرفی سابلایم، حیات وحش به عنوان کلیدواژه مهم این نقد، تعاریف طبیعت، توجه به محیط به عنوان کنشگر، مقاله ارزشمندی است.

۲-۳. تعیین مرز جهان غیرانسانی در نقد زیست‌محیطی

اگر این نقد بررسی رابطه انسان با جهان غیرانسانی در ادبیات باشد، دانستن چیستی و معنای جهان غیرانسانی و گستره مرزهای آن در بوم‌نقد امری ضروری است و بی‌توجهی به آن در بسیاری از تحقیقات داخلی و خارجی، فهم صحیح این نقد را از اساس با مشکل مواجه کرده است. آیا منظور از محیط‌زیست تمام چیزهای پیرامون انسان است یا منظور طبیعت، مکان یا اکوسیستم است؟

محیط‌زیست ایده‌ای مدرن و محصول تغییر پارادایمی و به تعبیر الکساندر کوایر^{۱۶}، حاصل گذار از جهان بسته به کیهان بی‌کران است. در *دانشنامه رشد* آمده است: «محیط‌زیست به همه محیط‌هایی که در آن‌ها زندگی جریان دارد، گفته می‌شود»؛ و این تعبیر بی‌مرز و شامل تمام کره خاکی است. برخی هم از این مفهوم با عنوان «مکان» یاد می‌کنند که یکی از کلیدواژه‌های بوم‌نقد است. به عقیده گلاتفتی (6: 1994)، این نقد یک پا در فرهنگ و پای دیگر در «مکان» دارد. در بسیاری از تئوری‌های ادبی، جهان به معنای جامعه است؛ اما نقد زیست‌محیطی معنای جهان را به حدی گسترش می‌دهد تا تمام اکوسفر را دربر بگیرد. راکول گری^{۱۷} همه تجربیات بشری را تجربیات «مکانی» می‌داند که برای فهمیدن این بُعد از تجربه عمیق و گریزناپذیر روزانه مردم، با زمینی که زندگی‌شان را ممکن ساخته است، به چیزی فراتر از کلمات روی کاغذ نیاز است و آن چیزی نیست جز تصور مردم از زمین و داستان‌هایی که راجع به آن ساخته‌اند. اکولوژی ادبیات سخن گفتن در مورد متونی است که بر «مکان» و مناظر طبیعی بی‌شماری که متن‌های روزانه ما را می‌سازند، تأکید می‌کند که دیوید کوامن^{۱۸} آن را زهدان سرنوشت می‌نامد (Ryden, 1994: 8-17). به نظر می‌رسد از دید غالب منتقدان، «مکان» معادل جهان است و می‌توان با اندکی مسامحه آن را معادل همان مفهوم زمین که در بحث تعریف نقد گذشت، در نظر گرفت. زمین و مکان در این مفهوم، به گستردگی محیط‌زیست و جهان است، مرز مشخصی ندارد و می‌تواند تمامی محیط‌های به اصطلاح طبیعی و غیرطبیعی اطراف ما را دربر بگیرد.

برخی دیگر محیط‌زیست را معادل «طبیعت» می‌دانند و معتقدند در نقد بوم‌گرا، دانستن مواردی ضروری است. مثلاً «طبیعت» در هر دوره تاریخی و در هر موقعیت جغرافیایی، تحت تأثیر تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی از دید نویسنده و

پژوهشگر چه معنایی می‌یابد و جزو کدام دسته از انواع طبیعت طبقه‌بندی می‌شود. «آینده نقد زیست‌محیطی در گرو فهمیدن درست مفهوم 'طبیعت' و پاسخ به این سؤال مهم‌ترین مسئله این نقد است» (Banting, 2015: 12). آنان که از محیط‌زیست مفهوم «طبیعت» را برداشت می‌کنند، برای تعیین مرزهای دقیق این تعریف در تلاش‌اند به این سؤال پاسخ دهند: آیا انسان هم بخشی از طبیعت است یا خیر؟ اگر از آن جداست، چگونه از آن جدا شده؟ پاسخ به این پرسش‌ها بر اهداف این نقد و نحوه تعریف آن اثربخش خواهد بود. این مسئله باعث به وجود آمدن مفهوم دوئالیسم یا تقابل دوگانه در نقد زیست‌محیطی شده است که گارد (2004: 183) در قسمت واژه‌نامه کتاب نقد زیست‌محیطی از آن به عنوان یکی از کلیدواژه‌های این نقد یاد می‌کند. فرهنگ/ طبیعت، مرد/ زن و بشر/ طبیعت بخشی از تقابل‌های مطرح در نقد بوم‌گرا هستند که در آن‌ها واژه نخست بر واژه دوم برتری دارد. در نتیجه انسان برتر از طبیعت است و همین تفکر باعث پیدایش اندیشه جدایی انسان از طبیعت و خودبرتربینی‌اش شد. گروه دیگری نظیر آرنست^{۱۹}، بشر و فرهنگ انسانی را بخش‌هایی از طبیعت و نه جدا و غیرطبیعی تلقی می‌کنند که با دو رویکرد «یگانه‌انگاری برابرگرا» و «یگانه‌انگاری افراطی» مطرح می‌شود. رویکرد نخست گونه انسان را بخشی از طبیعت و مانند سایر حیوانات بخشی از همان داستان فرگشت می‌داند که برای بقا به اکوسیستم و فرایندهای طبیعت وابسته است. براساس رویکرد دوم، هرآنچه انسان انجام می‌دهد و تولید می‌کند، رفتار طبیعی اوست. آت^{۲۰} براساس آرای آرنست و واتسون، نتیجه می‌گیرد که بشر از طبیعت جداست؛ زیرا با فعالیت‌هایی که فرایندهای طبیعی از ابتدا به او اعطا کرده، خود را از طبیعت جدا کرده است (Watson, 1983: 252-253؛ آت، ۱۳۹۶: ۶۶).

برخی هم اکوکریتیسیزم را بررسی رابطه انسان و «حیات وحش» می‌دانند. گلو تفلتی (5: 1994) در حوزه بوم‌نقد این سؤال مهم را مطرح می‌کند که «مفهوم طبیعت وحش در گذر زمان چه تغییراتی کرده است؟». نانسی کوک^{۲۱} (12: 1994) پیشنهاد هر تحقیقی در این حوزه را مستلزم دانستن معنای «طبیعت» و «حیات وحش» می‌داند و این دو را دارای یک معنا می‌داند. فرهنگ *واژگان انگلیسی حیات وحش* را مکانی که در کنترل انسان نیست، معنا کرده که به دلیل سختی زیست و شرایط سخت آب‌وهوایی قابل کشت و زرع و احداث شهری نیست. گرارد (60: 2004) آن را موضعی از طبیعت می‌داند که توسط انسان و شهرنشینی آلوده نشده و به عبارتی قوی‌ترین ساختار در دسترس از محیط‌زیست جهانی جدید است که از گونه‌های مختلف و زیستگاه‌های خاص محافظت می‌کند. بنابراین حیات وحش تحت تملک حیوانات، رام‌نشده و مبرا از قوانین اجتماعی شهرهاست و تسط نداشتن انسان بر چنین محیطی نمایانگر ضعف آدمی و شکوه طبیعت است که از آن با عنوان سابلایم یاد می‌کنند (رک. حبیبی‌نسامی، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۰۲). با توجه به آنچه گفته شد، سه نوع برداشت از مفهوم محیط‌زیست در بوم‌نقد وجود دارد:

۱. «مکان»: به معنای عام، همه‌جا، اعم از محیط‌های طبیعی و غیرطبیعی، را شامل می‌شود و به تعریفی که از محیط‌زیست و زمین بیان شد، نزدیک است.
۲. «طبیعت»: به نظر می‌رسد به معنای مکانی دور از مناطق شهری و مناطق تحت سکونت انسان است.
۳. «حیات وحش»: زیرمجموعه طبیعت و خارج از کنترل انسان است و غالباً در تعاریف در کنار طبیعت قرار می‌گیرد.

این مفاهیم به یک معنا نیستند و هرکدام در مناطق مختلف دنیا به طرق مختلف فهمیده و باعث شکل‌گیری استعاره‌ها و رتوریک‌های متنوعی می‌شوند. همچنین این تعاریف تحت تأثیر تاریخ، اسطوره و عوامل متعددی‌اند که انسان و سرزمینش با آن درگیر بوده است. بنابراین هر مکان، نقد منحصر به خود را خواهد داشت و در نتیجه نقد زیست‌محیطی امریکا، اروپا و آسیا و حتی کشورهای مختلف و گاه شهرها متفاوت خواهد بود. لذا نمی‌توان به درستی تبیین کرد که کدام مفهوم دقیق و صحیح است. آنچه اهمیت دارد این است که ناقد بوم‌گرا مرزهای جهان غیرانسانی اثر را شناسایی کند. تبیین مرزها و تعریف جهان غیرانسانی از دیدگاه صاحب اثر و اینکه این تعریف تحت چه عوامل بینارشته‌ای پدید آمده، مسئله‌ای بنیادی است که کمتر منتقدی در بررسی موردی آثار در مقالات مورد بحث بدان پرداخته است. توجه به نوع محیط و مکان اثر و شناسایی آن و تعاریفش از جنبه‌های گوناگون اولین بار در مقاله «نقد بوم‌گرایانه با شبیرو» مورد توجه قرار گرفت و نوع طبیعت مورد بحث نویسنده تحت عناوین سابایم، حیات وحش و طبیعت تحلیل شد (حبیبی‌نسامی، ۱۳۹۳: ۹۵-۱۱۵). مقاله «نقد زیست‌بوم‌گرایانه داستان کوتاه از غلامحسین ساعدی» نیز با تفکیک محیط‌زیست مصنوعی و طبیعی و اشاره به جلوه‌های شکوهمندانه و خشن طبیعت به طور غیرمستقیم سعی در تبیین مفاهیم و مرزهای زیست‌محیط اثر دارد (آلبوغییش و گل‌بابایی، ۱۳۹۷). در مقاله «خوانشی بوم‌گرایانه از داستان کوتاه درخت گلابی اثر گلی ترقی» توجه به روند تغییر معنای «طبیعت» و نیز محدوده جهان زیست‌محیطی و ارزش و جایگاه آن در ذهن نقش اول داستان به وضوح پیداست که در رفتار وی با طبیعت تأثیرگذار است (نیازی، ۱۳۹۴). به جز مواردی که ذکر شد، توجه به مقوله مهم تبیین مرزها و مفاهیم محیط‌زیست در میان مقالات مورد بحث دیده نشد.

۳-۳. بینارشته‌ای بودن نقد زیست‌محیطی

برای درک اهمیت میان‌رشته‌ای، بحران‌محوری و لزوم توجه به آگاهی زیست‌محیطی در بوم‌نقد اشاره به کتاب بهار خاموش که یکی از پایه‌های شکل‌گیری این نقد و زمینه اصلی آن فجایع زیست‌محیطی ساخت بشر است، کافی است. بوم‌نقد نتیجه تعامل معلومات بوم‌شناختی از طبیعت و تفسیر فرهنگی آن است؛ بنابراین آن را باید هم از نظر علمی و هم از نظر فرهنگی بررسی کرد؛ یعنی پژوهشگر بوم‌گرا نه تنها باید متخصص مسائل ادبی، بلکه آشنا با مبانی علوم تجربی و محیطی هم باشد؛ تا جایی که از دیدگاه شیز^{۲۲}، بتواند «عناصر مختلف یک منظره مانند صخره، خاک، درخت، گیاه، رودخانه و... را در ارتباط با ملاحظات زمین‌شناسی، گیاه‌شناسی، جانورشناسی، هواشناسی، اکولوژی و همچنین مباحث اخلاقی و اجتماعی و روان‌شناسی ببیند و توصیف کند» (11: 1994). گارد می‌نویسد:

شاید نقادان بوم‌شناس صلاحیت مشارکت در بحث‌های رایج در بوم‌شناسی را نداشته باشند، ولی باید از محدوده مرزهای رشته‌ای فراتر بروند و تا حد امکان معلومات بوم‌شناختی خود را بیشتر کنند. نقاد بوم‌شناس باید بداند که درباره اصل تهدیدهای زیست‌محیطی، حدود و ثغور، ماهیت و راه‌های احتمالی برطرف کردن آن‌ها بحث‌های جدی وجود دارد (5-6: 2004).

البته این نقد محدود به بررسی رابطه بین دو دانش ادبیات و محیط‌زیست نیست. چنین می‌نماید یکی دیگر از کاستی‌های این مطالعات بی‌توجهی به ارتباط آن با مبانی فلسفی و معرفتی از یک سو و مباحث اجتماعی، اعم از اقتصاد، سیاست، قدرت، ایدئولوژی، جهانی شدن و روابط سرمایه‌داری، از سوی دیگر باشد. همان‌طور که گلو تفلتی، ریدن و نانسی کوک و بسیاری بوم‌گرایان دیگر بر آن اتفاق نظر دارند، باید

دید در بوم‌نقد بین مطالعات ادبی و گفتمان زیست‌محیطی در ارتباط با رشته‌هایی مانند تاریخ، فلسفه، روان‌شناسی، جغرافیا، زمین‌شناسی، بیولوژی، هنر و اخلاق، چه تلفیق و پیوندی وجود دارد (Cook, 1994: 9; Glotfelty & Fromm, 1995: xix; Ryden, 1994: 4). با این حال، یکی از مشکلات رویکردهای میان‌رشته‌ای آن است که با درنوردیدن مرز دانش‌ها، مبانی شناخت‌شناسی علوم گوناگون ترکیب می‌شوند و در نتیجه دقت تحلیلی و انسجام نظری پژوهش کاهش می‌یابد. البته به دلیل تنوع نگرش‌ها در شاخه‌های مختلف علوم انسانی، اصولاً امکان رسیدن به پاسخ واحد برای حل بحران محیط‌زیست دشوار است. گیر معتقد است:

حتی امکان اینکه جامعه بتواند خود را به خودش بازنمود و سپس مشکلات کلی جامعه را تعریف کند، دور از دسترس است؛ چراکه اقتصاد، قانون، علم، سیاست، مذهب و آموزش و پرورش هر کدام به‌روش خاصی جهان را رمزگذاری می‌کنند. بنابراین تعریفشان از مشکلات زیست‌محیطی و نحوه واکنش به آن‌ها متفاوت است (گیر، ۱۳۸۰: ۱۲۷).

نقد زیست‌محیطی، همانند یک اکوسیستم سالم، برای بقا نیازمند تنوع و برخورد میان علوم مختلف است. این رویکرد همچنین مانع تخصصی شدن بیش‌ازحد علوم می‌شود که امروزه از هم بسیار فاصله گرفته‌اند.

تقریباً تمام مقالات نوشته‌شده در حوزه نقد بوم‌گرا در ایران مدعی‌اند که نقد زیست‌محیطی مطالعه‌ای میان‌رشته‌ای بین گستره عظیمی از علوم انسانی و تجربی است و مجموعه این علوم گرد آمده‌اند تا چاره‌ای برای بحران‌های زیست‌محیطی بیندیشند. این مقالات در بنیان‌های نظری خود به‌درستی از وجوه میان‌رشته‌ای و دغدغه‌های زیست‌محیطی نقد بوم‌گرا سخن می‌گویند، اما در عمل و در بحث اصلی مقاله هیچ‌کدام

از این مسائل ذکر شده را بررسی نمی‌کنند. از این میان، برخی از این مقالات به ادعای خود وفادار مانده و به ابعاد بینارشته‌ای این نقد پرداخته‌اند و با معرفی برخی جنبه‌های علم اکولوژی و سایر علوم انسانی، می‌کوشند میان این علوم با اثر مورد بحث ارتباط برقرار کنند (برای نمونه رک. عسگری، ۱۳۹۶: ۲۸-۳۰؛ خسروی و کوپال، ۱۳۹۴: ۸۶؛ پورقرب، ۱۳۹۷: ۳؛ آلبوغیش و گل‌بابایی، ۱۳۹۷: ۸۲-۸۴). با این حال، در این مقالات هنوز علم اکولوژی آن‌گونه که شایسته است، با موازین و اصول علمی خود معرفی نشده و همچنان برای معرفی این علم به پژوهشگران ادبیات فارسی ظرفیت باقی است. برخی دیگر با اینکه مدعی بینارشتگی و بحران‌محوری این نقد بودند (رک. بشیریان و شایان‌سرشت، ۱۳۹۶: ۴-۶؛ سالاری، یزدی و یوسفی‌نیا، ۱۳۹۵: ۱۱۳؛ خراسانی و داوودی مقدم، ۱۳۹۸: ۷۱؛ سرفرازاسبق و مطلب‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۳۸؛ راکعی و حشک‌وایی، ۱۳۹۵: ۹۰ و ۹۳)، در قسمت بحث مقاله نه‌تنها به علوم تجربی و سایر شاخه‌های علوم انسانی توجهی نکرده‌اند، بلکه محدوده نقدشان از حوزه علوم ادبی، یعنی تصویرسازی، استعاره، نماد و زبان‌شناسی، فراتر نمی‌رود. این نگاه محدود که فقط از زاویه ادبیات به این نقد می‌نگرد، نمی‌تواند کار چندانی در زمینه آگاهی زیست‌محیطی و ایجاد حساسیت در آگاهی از بحران‌های آن انجام دهد. به عبارت ساده‌تر، آنچه در بنیان‌های نظری این مقالات به عنوان معرفی نقد زیست‌محیطی مطرح می‌شود، با آنچه در بحث اصلی مورد توجه است، فاصله زیادی دارد و ارتباط چندانی میان بحث و مبانی نظری برقرار نمی‌شود.

مقاله «مضامین زیست‌محیطی در اشعار گیلکی» جزو معدود مقالاتی است که دیدگاهی دغدغه‌محور را برای بررسی آثاری که در واکنش و نگرانی برای محیط آسیب‌پذیر رشت شکل گرفته‌اند، برگزیده است و توانسته مخاطب خود را از

بحران‌هایی که طبیعت و اکوسیستم رشت را تهدید می‌کند، بی‌گاهاند. از طرفی تا حدودی توانسته رویکرد بینارشته‌ای خوبی میان ادبیات و اکولوژی و دغدغه‌های آن برقرار کند (رک. کیانپور و فیاضی، ۱۳۹۶). مقاله «جای خالی سلوچ و فلسفه بوم‌شناختی» از نظر معرفی برخی مفاهیم پایه‌ای بوم‌گرایی و نگاه چندجانبه سیاسی، تاریخی، جامعه‌شناسانه، فلسفی، پسااستعمارگرایانه و عمل‌گرایانه، پیوستگی خوبی بین بحث و مبانی نظری برقرار کرده است (رک. خسروی و کوپال، ۱۳۹۴: ۸۵-۱۱۲). این همکاری رویکردهای چندجانبه علوم انسانی در مقاله «بررسی زیست‌بوم‌گرایانه داستانی کوتاه از غلامحسین ساعدی» (آلبوغیش و گل‌بابایی، ۱۳۹۷) نیز مشهود است؛ چراکه می‌کوشد روابط انسان و محیط را در داستان در ارتباط با علوم دیگر نظیر روان‌شناسی شخصیت، مسائل جغرافیایی، میزان انسان‌محوری و طبیعت‌محوری و نقش کلیدی طبیعت به‌عنوان عنصری تعیین‌کننده و دارای هویت بسنجد.

پژوهش‌های ما هنوز نتوانسته‌اند آگاهی زیست‌محیطی را در متون هدف قرار دهند. شاید به همین دلیل است که باوجود گستردگی حضور طبیعت در ادبیات، گلاتفلتی معتقد است ادبیات چندان گامی برای سبز شدن اندیشه‌ها برنداشته است و به‌راستی در این زمینه کمتر شاعر و نویسنده‌ای را می‌توان یافت که آگاه‌باش زیست‌محیطی را در گوش مخاطب طنین‌انداز کند. در این میان، مقاله «خوانشی بوم‌گرایانه از داستان کوتاه درخت گلابی اثر گلی ترقی» از معدود مقالاتی است که به تقابل فرهنگ و طبیعت با نگاهی نقادانه و تحلیلی پرداخته و سعی کرده نحوه این ارتباط و تأثیر انسان بر طبیعت و بحرانی را که از سوی انسان متوجه آن است، تحلیل کند.

۴-۳. ارزش ذاتی طبیعت

از دید بوم‌نقد، طبیعت به‌خودی‌خود دارای ارزش است و باید آن را آن‌گونه که هست و بنابه ارزش ذاتی‌اش، مورد توجه قرار داد، نه به‌سبب ارزش و جایگاهی که انسان به‌دلیل بهره‌وری از منابع طبیعی و یا حتی لذت بصری و معنوی از آن، به طبیعت می‌بخشد. دابسون (۱۳۷۷: ۴۰) نگرشی را که مسئولیت سیاست سبز را فقط بازآفرینی بُعد روحانی زندگی می‌داند، رد و تأکید می‌کند که این نوع نگرش‌ها دیدگاه بنیادی نیست و نمی‌تواند در قالب استدلال‌های ذاتی مربوط به محیط‌زیست‌گرایی جای گیرد. بدین ترتیب، بوم‌گرایی که همراه با انسان‌گرایی باشد و از دید و عنایت‌های بشری به محیط‌زیست بنگرد، پذیرفته نیست. در نقد بوم‌گرا، طبیعت برای اولین بار در تاریخ نقد و ادبیات، خودِ خودش است و با همه زشتی‌ها، زیبایی‌ها، سختی‌ها و بحران‌هایش، فارغ از ارزش‌گذاری، نگاه انسان‌مدارانه و جنبه‌های مثبت و منفی و مزایا و منافع که برای انسان دارد، مورد بحث قرار می‌گیرد. برای مثال در اشعار سهراب، تمامی ارکان طبیعت، چه زشت و چه زیبا، دارای جایگاه هستند. وقتی می‌گوید: «نخواهیم مگس از سرانگشت طبیعت بپرد/ و نخواهیم پلنگ از در خلقت برود بیرون/ و بدانیم اگر کرم نبود، زندگی چیزی کم داشت» (سپهری، ۱۳۸۹: ۲۲۳)، به‌دنبال بیان رمز، نماد یا استعاره نیست؛ بلکه طبیعت را آن‌گونه که هست، می‌پذیرد و ارج می‌نهد و مخاطبش را به احترام به قوانین طبیعت فرامی‌خواند. کرم، پلنگ و مگس، جدا از بحث زیبایی‌شناختی و منافع که برای انسان دارد، مورد توجه شاعر قرار گرفته است. به‌ویژه به حشراتی می‌پردازد که معمولاً از نظر انسان منفور یا بی‌ارزش‌اند. نقد زیست‌محیطی طبیعت را آن‌گونه که خودش هست، فارغ از نمادپردازی و استعاره، توصیف می‌کند.

در اینجا نکته ظریفی هست که شاید تا کنون کمتر پژوهشگری در حوزه بوم‌نقد به آن توجه کرده باشد: استفاده از طبیعت به عنوان نماد و استعاره — علی‌رغم ظاهر طبیعت‌محورش — باطناً دربردارنده نوعی نگاه انسان‌محور و در نتیجه داوری انسان درمورد نیک و بدِ عناصر طبیعی است. نویسنده مقاله «بنیان‌های اکوکریتیسیم در اشعار رضا براهنی» معتقد است که رضا براهنی همسو با محیط‌زیست درک خود را می‌سازد و طبیعت و بوم‌گرایی آبشخور شعر اوست (صدرایی، ۱۳۹۷: ۱۵). اما آنچه تحت عنوان طبیعت در آثار براهنی منعکس شده، بیشتر نماد است و از این نمادها برای تصویرسازی و بیان جذاب و ساده‌تر مسائل اجتماعی — سیاسی استفاده می‌کند، نه بیان دغدغه‌های زیست‌محیطی و یا نشان دادن طبیعت آن‌گونه که هست. او حتی گاهی در بعضی از شعرهایش بدترین انسان‌ها را به حیوانات درنده‌خو تشبیه می‌کند: «گره‌های هار کف می‌زنند» (همان‌جا) که گره‌های هار نمادی از انسان‌های پست است. این نظام فکری چندان زیست‌محیطی به نظر نمی‌آید؛ بلکه نوعی داوری انسان‌مدار درمورد حیواناتی است که طبیعت خاصی دارند و صفات طبیعی آن‌ها در معنای منفی آن مورد توجه شاعر بوده است. همین‌طور در مقاله «نقد بوم‌گرایانه دفتر شعر / از زبان برگ شفیعی کدکنی» آمده است که «جامعه، وطن، دین و اعتقادات نویسنده از طبیعت متجلی می‌شود» (بشیریان و شایان‌سرشت، ۱۳۹۶: ۱۳) که این نیز اذعان به نمادپردازی شاعر با عناصر طبیعی است. در بسیاری از مواقع، توصیفی شفیعی کدکنی از طبیعت در / از زبان برگ، نمادی از خودش، زندگی و عقایدش است. اما نقد زیست‌محیطی به دنبال واکاوی نمادها و استعاره‌های ما از طبیعت نیست. در نماد و استعاره، بازهم وجوه انسانی در نظر است. طبیعت خودش نیست، بلکه توسط ما دست‌چین شده است. آن‌ها که از منظر انسانی زیبايند، برگزیده می‌شوند و یا زشت‌ترین خصایص به حیوانات

نسبت داده می‌شود. در این رویکرد، رد پای انسان، انتخاب و سلیقه او دیده می‌شود که به‌خودی‌خود نوعی دستکاری و قضاوت در طبیعت است. نماد و استعاره نمی‌تواند نگاه زیست‌محیطی نویسنده یا شاعر و یا عشق آنان به محیط را توجیه کند. بنابراین حتی پژوهش‌هایی که استعاره‌های طبیعی را بررسی می‌کنند، نگاهی انسان‌محورانه به موضوع را نشان می‌دهند؛ چراکه در این استعاره‌ها، اغلب طبیعت در خدمت ستایش و توصیف انسان قرار می‌گیرد و فقط آن دسته از عناصر طبیعی محل بحث واقع می‌شوند که یا از نظر زیبایی‌شناختی مورد تأیید انسان بوده‌اند (مثل گل، نور، خورشید و کبوتر)، یا استفاده مفیدی برای انسان داشته‌اند. در بقیه موارد، استعاره‌ها و نمادهای طبیعی اغلب القاکننده بار معنایی منفی‌اند؛ مثلاً گربه که نماد بی‌وفایی است و روباه که نماد مکر و حيله است و اغلب زندگی این‌دست از موجودات را معطوف به رد یا تأیید انسان کرده است. بنابراین صرف حضور تشبیه، استعاره و نمادهای طبیعی نشانه بوم‌محوری اثر نیست. همچنین این مقاله تأکید می‌کند که شفیع‌کدکنی عینیت‌پردازی کرده و طبیعت را آن‌گونه که هست، توصیف نموده؛ اما در شاهد مثال‌هایش، طبیعت با تخیلات شاعرانه ترکیب شده و دستخوش نگاه و داوری آدمی قرار گرفته است (رک. بشیریان و شایان‌سرشت، ۱۳۹۶: ۱۱).

لذا نمی‌توان مبحث استعاره‌های طبیعی را چندان در دایره نقد بوم‌گرا تلقی کرد، مگر اینکه به نقد واقعی این مسئله بپردازد که استعاره‌هایی که انسان از حیوانات و عناصر طبیعت ساخته، تا چه اندازه به شکل‌گیری بحران‌ها و یا حمایت از طبیعت انجامیده است؛ همان پرسشی که گلاتفلتی هم در سؤال‌های بوم‌محورانه خود مطرح می‌کند. به عبارتی خود استعاره‌ها و تأثیراتشان مورد نقد قرار گیرند. طبیعت همواره در کلام و استعاره‌ها و آثار ما حضور داشته و عمر آن به قدمت طبیعت، ادبیات و حضور

ما بر زمین است و بازگویی آن سخن تازه‌ای نیست؛ اما اینکه این استعاره‌ها چگونه داوری و رفتار ما را با طبیعت هدایت کرده و چگونه بر دستبرد و قضاوت ما بر طبیعت و محیط نقش داشته است، بحث جذابی خواهد بود که پیش از این در نقد زیست‌محیطی ایران مغفول مانده است. مقالات «استعاره و نقد بوم‌گرا در داستان گیله‌مرد و از خم چنبر» و «سمبل در اشعار سهراب و رابرت فراست» هم بدون تحلیل و توجه به موارد مذکور، به ذکر تعدادی از استعاره‌ها به شکل توصیفی پرداخته‌اند و طبیعت را نه آن‌گونه که هست، بلکه از زاویه دید انسانی و قضاوت او در قالب نماد و استعاره تحلیل کرده‌اند.

۵-۳. انتخاب صحیح اثر و نویسنده

اسلاویک^{۳۳} (1994: 13) معتقد است نقد زیست‌محیطی مطالعه طبیعت‌نگاری در هر متن ادبی، حتی متونی است که در نگاه اول به جهان غیرانسانی بی‌توجه‌اند. به نظر می‌رسد این ادعای اسلاویک اندکی مورد تردید باشد. سؤال اینجاست که آیا بررسی همه نوع آثار، حتی آثاری که در دوران کلاسیک به وجود آمدند که در آن، انسان خود را از طبیعت جدا نمی‌دانست و هیچ‌کدام از بحران‌های مخوف محیط‌زیست امروزی در آن دوران وجود نداشت و یا دست‌کم محسوس نبود، می‌تواند در راستای بیان دغدغه‌ها و اهداف نقد بوم‌گرا در جهت کاهش مخاطرات زیست‌محیطی گامی بردارد؟ قطعاً تأثیر چنین آثاری در مقایسه با آثاری که بعد از انقلاب صنعتی و در دل بحران‌های زیست‌محیطی به وجود آمدند و در آن‌ها نویسنده مستقیماً در جست‌وجوی آگاهی زیست‌محیطی و نجات طبیعت است و یا حتی زمانی که نویسنده آگاهانه یا ناآگاهانه طبیعت را مورد بی‌مهری قرار می‌دهد، کمتر و یا ناچیز خواهد بود. به عبارت

دیگر، بررسی آثاری که در آن‌ها وجهه زیست‌محیطی چندان برجسته نیست یا بحران زیست‌محیطی در آن اثر یا در دوره شکل‌گیری‌اش مسئله جدی نبوده است، نتیجه کار را تکراری و ملال‌انگیز خواهد کرد و ماحصل کار چیزی جز بزرگ‌نمایی عناصر طبیعت به سبک ملال‌آور گذشته نخواهد بود. بنابراین انتخاب اثر مورد تحلیل نیز باید هوشمندانه باشد.

مقاله «طبیعت در قصه‌های عامیانه ایرانی از دیدگاه نقد بوم‌گرا» اساساً آثار مناسبی را برای این نقد برگزیده است؛ چراکه در دوره شکل‌گیری قصه‌های عامیانه در ایران، خطری متوجه طبیعت نبود و انسان با محیطش هم‌زیستی مسالمت‌آمیز داشت. به عبارتی انسان خود را هنوز از طبیعت جدا نکرده بود. در نتیجه بحرانی زمین و طبیعت را تهدید نمی‌کرد و اساساً دغدغه زیست‌محیطی وجود نداشت. بنابراین قصه‌های عامیانه می‌توانند تحت عنوان قدیمی «بررسی رابطه انسان و طبیعت» واکاوی شوند، نه ذیل عنوان «نقد زیست‌محیطی». اما مثلاً مقاله «نقد بوم‌گرایانه و ایتالو کالوینو: ادبیاتی در خدمت محیط‌زیست» در انتخاب آثار و نویسنده آگاهانه عمل کرده و نویسنده‌ای را برگزیده که دغدغه محیط‌زیست تقریباً در تمام آثارش هویداست. توجه به مصرف‌گرایی در دنیای مدرن، بحران گردوغبار و آلودگی هوا، انسان مصرف‌زده در دنیای امپریالیستی، به خطر افتادن دنیا و محیط‌زیست در فضای سیاه داستان‌ها و نقش پررنگ سیاست در شکل‌گیری مخاطرات زیست‌محیطی (رک. عسگری، ۱۳۹۶: ۳۳-۳۸) در بخش قابل توجهی از داستان‌های نویسنده مورد توجه قرار گرفته و توانسته این مقاله را به معیارهای نقد زیست‌محیطی نزدیک کند. همچنین تمامی مقالاتی که در حوزه تحلیل داستان‌های معاصر نوشته شده‌اند، انتخاب‌های آگاهانه‌تری برای نقد زیست‌محیطی به‌شمار می‌روند (برای نمونه رک. آلبوغیش و گل‌بابایی،

۱۳۹۷؛ نیازی، ۱۳۹۴؛ حبیبی‌نسami، ۱۳۹۳؛ پورقرب، ۱۳۹۷؛ خسروی و کوپال، ۱۳۹۴).

۳-۶. عمل‌گرا و کاربردی بودن

برخی معتقدند که این نقد باید از حالت تئوریک خارج شود و صورت کاربردی‌تری به خود بگیرد و به یک رشته عملی تبدیل شود. در نتیجه در تغییر پارادایم‌های سیاسی برای حفظ محیط‌زیست تأثیر بهتری بگذارد. اساساً بوم‌گرایی رویکردی اجتماعی و سیاسی است که در واکنش به هجوم گسترده امپریالیسم و صنعت‌زدگی و با هدف حفاظت از محیط‌زیست به وجود آمد. کوکینوز^{۲۴} معتقد است که این نقد نیازمند تغییر از تأکید بیش‌ازحد به زبان و سختی ارجاعات آن به سمت کار واقعی در این جهان است. برای احقاق این امر مهم نباید اجازه بدهیم که نقد زیست‌محیطی به یک «ایسم» دیگر برای انتشار مقالات و نوشتار تبدیل شود و دیگر اینکه مانع آن شویم که این نقد از یک نیاز اساسی اجتماعی و بحرانی به یک مولد برای کارخانه دانشگاهی تبدیل شود (Cokinos, 1994: 3). این کار با تحقیقات میدانی، آموزش در محیط‌های باز، وارد کردن نگرانی‌های این بحران به عرصه واقعی جامعه و سیاست و تغییر در رویکردهای واقعی مردم به هدف سبز شدن صورت بگیرد. هدایت صحیح این نقد در گرو شناخت زمین از نزدیک و توجه به آن به عنوان محیط‌شناس است؛ کاری که در دل طبیعت و در تعامل و ارتباط واقعی با آن است و محقق ادبی را از پای مقالات و کتابخانه‌ها، همانند یک زمین‌شناس و محقق محیط‌زیست، به دل طبیعت می‌کشاند تا بتواند روح واقعی ارتباط فرهنگ و طبیعت را دریافت کند. قضاوت از دور درمورد طبیعت بدون احساس شن‌های دریا، سختی صخره‌ها و یا تماشای بی‌واسطه زیست واقعی دیگر جانداران زمین ناقص خواهد بود؛ زیرا «تماشای مناظر از نزدیک به مقایسه ادراک با نویسنده

متن، بررسی فرگشت تاریخی محل و درک احساس واقعی محیط و عناصر طبیعت بدون پیش‌داوری انسان‌مدارانه کمک می‌کند» (Scheese, 1994: 11). هدف بسیاری از رویکردهای نقد نظیر فمینیستی و مارکسیستی بالا بردن سطح آگاهی خوانندگان و حتی تحریک آنان به فعالیت‌های واقعی و عمل‌گرایانه سیاسی - اجتماعی و رسیدن به تعادل سیاسی است. نقد بوم‌شناختی نیز، همان‌طور که از مقایسه آن با فمینیسم و مارکسیسم برمی‌آید، نوعی شیوه تحلیل کاملاً سیاسی است و به اعتقاد گراارد، «در جهت‌گیری سیاسی و اخلاقی نقادان بوم‌شناس نباید تردید کرد» (7: 2004). بوم‌شناسی به ما می‌آموزد که تمام موجودات زنده و محیطشان به اندازه انسان‌ها ارزش و حقوق اخلاقی و سیاسی دارند. از این جهت، نقد بوم‌شناختی رابطه نزدیکی با تحولات معطوف به حفظ محیط‌زیست در فلسفه و نظریه سیاسی دارد. فمینیست‌های بوم‌شناس، بوم‌شناسان اجتماعی و طرفداران عدالت زیست‌محیطی به دنبال تلفیق مسائل زیست‌محیطی با مسائل اجتماعی هستند و «آنچه منتقدان، نظریه‌پردازان و تفکرهای گوناگون را با عنوان بوم‌نقد یک‌پارچه می‌کند، هدف و آرمان سیاسی آن‌هاست» (Heise, 2006: 506). حفاظت از محیط‌زیست، چه از طریق فرهنگ و چه از سایر مسیرها، راهی ندارد مگر اینکه وجهه سیاسی یابد. وظیفه نقد زیست‌محیطی آگاه کردن سیاست از بحران‌های زیست‌محیطی جهان و وظیفه سیاست‌بازاندیشی در این مسائل برای اتخاذ خط‌مشی‌هایی است که به جای توسعه پایدار، به آینده ماندگار برای تمامی گونه‌های جهان بیندیشد. کارسون در بهار خاموش با بازنگری هوشمندانه در مفهوم آلودگی، آشکارا مسئله بوم‌شناسی را وارد سیاست و فرهنگ کرد، سیاست حاکم را در مواجهه با طبیعت به چالش کشید و کتاب را طوری تألیف کرد که به نتایج سیاسی خاصی بینجامد. درواقع او این نقد را به سمت اجرایی شدن و عمل واقعی در جهان

پیش برد. مطالعات بوم‌نقد در ایران نیز نیازمند این مسئله است که آرمان منتقد بوم‌گرا در انتقاد از وضعیت محیط‌زیست در آثار ادبی، محرکی برای عمل واقعی برای حفظ طبیعت باشد. سیاسی بودن و عمل‌گرایی که از پایه‌های اساسی نقد زیست‌محیطی‌اند و آن را از پژوهش‌های مشابه قبلی جدا می‌کنند، در مقالات ایرانی تحلیل‌شده در این پژوهش، به‌جز در موارد معدود (رک. کیانپور و فیاضی، ۱۳۹۶؛ پورقریب، ۱۳۹۷) که یکی سعی در نشان دادن مشکلات واقعی محیط‌زیست رشت و دیگری ارتباط مشکلات محیط‌زیست و مسائل فمینیستی داشت، در بقیه موارد چندان به‌چشم نمی‌خورد و نیازمند توجه بیشتر در تحلیل‌های پیش‌روست.

۴. نتیجه

نقد زیست‌محیطی از نقدهای نوظهور در جهان و به‌خصوص در ایران است که اساساً در واکنش به زندگی صنعت‌زده و بحران‌های زیست‌محیطی حاصل از آن به‌وجود آمد. این نقد در بسیاری کشورها، به‌ویژه ایران، تحت تأثیر مشکلات کلی نقد، ترجمه، مطرح نبودن محیط‌زیست برای جامعه روشن‌فکر و... به‌درستی و دقیق مورد توجه قرار نگرفته و در بسیاری از موارد با بررسی «طبیعت در آثار ادبی» اشتباه گرفته شده است. از این رو لزوم تعریف صحیح این نقد و شناخت دغدغه‌ها و بحران‌های اصلی آن با نگاهی تازه به محیط‌زیست به‌عنوان موجودی مستقل و دارای هویت و ارزش ذاتی، خارج از پیش‌داوری انسان‌مدارانه که همه‌چیز را اصولاً معطوف به خود و منافعش معنا می‌کند، ضروری است. نگاه به این نقد از دریچه رویکردهای رشته‌های مختلف در پیوستگی گسترده‌ای که در آن لحاظ شده، آرمان عمل‌گرایانه و سیاسی، شناخت صحیح محیط و تعاریفش از نظر نویسنده و پژوهشگر و انتخاب صحیح اثری که

محیط‌زیست دغدغه تازه‌تری معطوف به بحران‌ها و هویت واقعی‌اش در آن اثر باشد، بخشی از مواردی است که باید در نقد زیست‌محیطی لحاظ شود تا بتوان آن را در محدوده این نقد پذیرفت و آن را از سایر پژوهش‌ها جدا کرد. بررسی پانزده مقاله منتشرشده در حوزه بوم‌نقد در ایران نشان می‌دهد بسیاری از این مقالات در تعریف صحیح و شناخت دقیق محیط‌زیست اثر و رعایت الزامات نقد زیست‌محیطی با مشکل مواجه‌اند. پذیرفتن محیط و طبیعت به‌عنوان موجودی مستقل به دور از نگاه انسان‌مدارانه، بیشتر در مقالاتی که رویکرد نمادین داشتند، رعایت نشده بود و تقریباً آرمان‌کاربردی و عملی در مطالعات زیست‌محیطی ایران چندان جلوه‌ای ندارد. درحالی که این اصل مهم از ویژگی‌های اساسی نقد بوم‌گرا و ضامن نجات محیط‌زیست است. ترجمه متون پایه و مرجع در نقد زیست‌محیطی و تلفیق آن با ویژگی‌های فرهنگی بومی در کشور امری ضروری جهت شناخت ابعاد گسترده و تازه آن است و می‌تواند زمینه‌ساز تصحیح مشکلات این نقد در ایران و اثربخشی بیشتر تحقیقات و مطالعات در حفاظت از محیط‌زیست و فرهنگ‌سازی برای پیشگیری از تخریب آن شود.

پی‌نوشت‌ها

1. K. Dean
2. Thoreau
۳. *Silent Spring*؛ توسط زیست‌شناس امریکایی راشل کارسون در سال ۱۹۶۲ م نوشته شد و تا اندازه‌ای به راه‌اندازی جنبش زیست‌محیطی در سراسر جهان، به‌خصوص جهان غرب، کمک کرد.
4. Greg Gerrard
5. *Ecocriticism Readers*
6. *Environmental Imagination*
7. *Ecocriticism*

8. *The Future of Ecocriticism*
9. *Beyomd Nature Writing*
10. *Ecology Whitout Nature*
11. *Ecological Thought*
12. Ben Banting
13. Blanc, Nathalie, Thomas and CHarthier Denis
14. Ursula K Heise
15. Ian Marshal,
16. Alexandre Koyré
17. Rockwell Gray
18. David Quammen
19. Hannah Arendt
20. Paul Aout
21. Nancy Cook
22. Don Scheese,
23. Scott Slovic
24. Christopher Cokinos

منابع

- آبرامز، ام. اچ. (۱۳۸۷). *دایرةالمعارف اصطلاحات ادبی*. تهران: رهروان تربیت.
- آت، پاول (۱۳۹۶). «جهان و کره زمین، هانا آرنت و رابطه بشر با طبیعت». ترجمه ناهید غنی. *مجله قلمرو*. س ۳. ش ۵. صص ۶۴-۸۳.
- اسبق سرافراز، مریم و ناصر مطلبزاده (۱۳۹۵). «خوانش بوم‌گرایی از سمبل‌های طبیعت در اشعار رابرت فراست و سهراب سپهری». *مطالعات ادبیات تطبیقی*. س ۱۰. ش ۳۸. صص ۱۳۵-۱۵۱.
- آلبوغیش، عبدالله و فاطمه گل‌بابایی (۱۳۹۷). «نقد زیست‌بوم‌گرایانه داستانی کوتاه از ساعدی». *ادبیات پارسی معاصر*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. س ۸. ش ۱. صص ۷۹-۹۷.

بشیریان، فرهاد و اکبر شایان‌سرشت (۱۳۹۶). «نقد بوم‌گرایانه دفتر شعر از زبان برگ، سروده محمد رضا شفیعی کدکنی». *مجله شعرپژوهی*. دانشگاه شیراز. ش ۳۳. صص ۱۶-۲.

پاینده، حسین (۱۳۹۰). *گفتمان نقد: مقالاتی در نقد ادبی*. ج ۲. تهران: نیلوفر.
پورقریب، بهزاد (۱۳۹۷). «نقد فمینیسم بوم‌گرا در رمان جای خالی سلوچ». *ادبیات پارسی معاصر*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. س ۸. ش ۲. صص ۱۸-۱.
تمیم‌داری، احمد، سهراب سعیدی و شهناز عبادتی (۱۳۹۸). «خوانشی بوم‌گرایانه از شعر زنان شاعر هرمزگان با تأکید بر اشعار دهه هفتاد و هشتاد». *پژوهشنامه اورمزد*. ش ۴۶. صص ۳۷۹-۳۳۵.

جهانبگلو، رحیم (۱۳۹۶). «محیط‌زیست مسئله روشن‌فکر ایرانی نیست». *مجله قلمرو*. مهر ماه. صص ۵۷-۵۳.

حبیبی‌نسامی، مرتضی (۱۳۹۳). «بررسی بوم‌گرایانه با شیرو، اثر محمود دولت‌آبادی». *ادبیات پارسی معاصر*. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. س ۴. ش ۴. صص ۱۱۵-۹۵.
خراسانی، محبوبه و فریده داوودی‌مقدم (۱۳۹۸). «طبیعت و قصه‌های عامیانه ایرانی از دیدگاه نقد بوم‌گرا». *فنون ادبی*. س ۱۱. ش ۲. صص ۶۹-۴۸.

خسروی، نسترن و عطاالله کوپال (۱۳۹۴). «جای خالی سلوچ و فلسفه بوم‌شناختی». *فصلنامه تخصصی تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی*. ش ۲۱. صص ۱۱۳-۸۵.
دابسون، اندرو (۱۳۷۷). *فلسفه سبزها*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: آگه.

راکعی، فاطمه و فاطمه حشوایی (۱۳۹۵). «استعاره و نقد بوم‌گرا گילה مرد و از خم چنبر». *زبان‌شناخت*. س ۵. ش ۱. صص ۱۰۳-۸۹.

سالاری، قاسم، زهرا یزدی و شکریه یوسفی‌نیا (۱۳۹۵). «بررسی نقد بوم‌گرایانه داستان‌های علی‌اشرف درویشیان». *فصلنامه تخصصی مطالعات داستانی*. س ۳. ش ۲. صص ۱۳۵-۱۱۱.

سپهری، سهراب (۱۳۸۹). *هشت کتاب*. تهران: فراگفت.

- صدرایی، رقیه (۱۳۹۷). «بنیان‌های اکوکریتیسیزم در نمادگرایی اشعار رضا براهنی». *دوفصلنامه بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*. س ۲. ش ۵. صص ۹-۲۰.
- عباسی، سیما، و ابراهیم شیرین‌پور (۱۳۹۸). «نقش زیست‌بوم در مفهوم‌سازی شهادت در آثار سلمان هراتی، پیوند دیدگاه شناختی و نقد بوم‌گرا». *دوماهنامه جستارهای زبانی*. مهر و آبان. صص ۲۳۷-۲۵۷.
- عبدالعلی، دستغیب (۱۳۸۹). «برخورد مستقیم با متن». *کتاب ماه ادبیات*. ش ۴۴. صص ۶۰-۶۹.
- عسگری، فاطمه (۱۳۹۶). «نقد بوم‌گرایانه و ایتالو کالونیو ادبیاتی در خدمت محیط زیست». *فصلنامه هنر و زبان*. د ۳. ش ۱. صص ۲۷-۴۰.
- عمارتی‌مقدم، داوود (۱۳۸۷). «اکوکریتیسیزم». *فصلنامه نقد ادبی*. ش ۴. صص ۱۹۵-۲۹۴.
- کیانپور، معصومه و مریم سادات فیاضی (۱۳۹۶). «مضامین زیست‌محیطی در اشعار گیلکی براساس رویکرد نقد بوم‌گرا». *ادبیات پارسی معاصر*. س ۷. ش ۳. صص ۴۳-۶۹.
- گیر، آرن ای. (۱۳۸۰). *پسامدرنیسم و بحران زیست‌محیطی*. ترجمه عرفان ثابتی. تهران: نشر چشمه.
- مکنزی، یان و دیگران (۱۳۷۵). *مقدمه‌ای بر ایدئولوژی‌های سیاسی*. ترجمه م. قائد. تهران: نشر مرکز.
- مودودی، محمدناصر (۱۳۹۰). «جنبشی میان‌رشته‌ای بین دو حوزه محیط‌زیست و ادبیات». *کتاب ماه علوم و فنون*. ش ۹. صص ۱۲-۱۸.
- نیازی، نوذر (۱۳۹۴). «خوانش بوم‌گرایانه از داستان کوتاه درخت گلابی اثر گل ترقی». *ادبیات پارسی معاصر*. س ۵. ش ۳. صص ۱۱۳-۱۲۷.
- Abbasi, S., & E. Shirinpour (2019). "Naghsh-e zistbom dar mafhomsāzi-ye shahādat dar asār-e Salmān Harati, Peyvand-e didgah-e shenakhti va naghd-e bomgerā". *Journal of Motaleāt-e dastāni*. October and November. pp. 237- 257. [in Persian]

- Abdul Ali, D. (2010). "Barkhord-e Mostaghim ba Matn". *Ketāb-e māh-e adabiāt*. No. 44. December. [in Persian]
- Abrams, M. H. (2008). *Dāyeratol maāref-e estelahāt-e adabi*. Tehran: Rahrovān Tarbiat [in Persian]
- Alboghbish, A., & F. Gol Bābāei (2015). "Naghd-e zistbomgerāyāne-ye dāstani kotāh az sāedi". *Adabiāt Pārsi Moāser, Institute of Humanities and Cultural Studies*. Vol. 8. No. 1. Spring and Summer. [in Persian]
- Asgari, F. (2017). "Naghd-e bomgerāyāne va Italo Calonio Adabiāti dar khedmat-e mohit-e zist". *Honar va zabān*. Vol. 3. No. 1. pp. 27-40. [in Persian]
- At, P. (2017). "Jahān va Kore-ye zāmin, Hannah Arendt va rābeteh bā tabiat". Nahid Ghani (Tr.). *Journal of Ghalamro*. Vol. 3. No. 5. pp. 64-83. [in Persian]
- Banting, B. (2015). "Nature as Ecology: Toward a More Constructive Ecocriticism". *Journal of Ecocriticism*. Vol. 7. No. 1. pp. 1-16.
- Bashrian, F., & A. Shayan Seresht (2017). "Naghd-e bomgerayāne az zabān-e barg sorode-ye Mohammad Rezā Shafiei Kadkani". *Journal of Sher Pajhohi*. Shiraz University. Vol. 33. pp. 2-16. [in Persian]
- Blanc, N., Th. Pighe & D. Chartier (2008). "Littérature & écologie: vers une écopoétique". *Journal of Ecology and Politique*. Vol. 6. No. 36. pp. 1-12.
- Cokinos, Ch. (1994). "What Is Ecocriticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Cook, N. (1994). "What Is Ecocriticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18
- Crockett, H. (1994). "What Is Ecocriticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Dobson, A. (1998). *Falsafeye Sabzha*. Mohsen Salāsi (Tr.). Tehran: Agha Publishing. [in Persian]
- Emarati Moghaddam, D. (2008). "Ecocriticism". *Naghde Adabi*. No. 4. pp. 195-294. [in Persian]

- Esbak Sarafranz, M., & N. Motalebzādeh (2016). "khānesh-e bomgerāyi az sambolhā-ye tabiat dar ashāre Robert Ferast va sohrāb sepehri". *Motāleāte Adabiāt Tatbighi*. Vol. 10. No. 38. pp. 135-151. [in Persian]
- Garrard, G. (2004). *Ecocriticism*. London and New York: Routledge.
- Gir, Arn E. (2001). *Postmodernism va Bohrān-e Zist Mohiti*. E. Sabeti (Tr.). Tehran: Cheshme. [in Persian]
- Glotfelty, Ch. (1994). "What Is Ecocriticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Glotfelty, Ch., & H. Fromm (Eds.) (1995). *Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Athens and London: University of Georgia Press.
- Habibi Nesami, M. (2014). "Bar-resi-ye bomgerāyāne-ye bāshobiro asar-e Mahmoud Dolatabādi". *Contemporary Persian Literature, Institute of Humanities and Cultural Studies*. Vol. 4. No. 4. pp. 95-115. [in Persian]
- Heise, K. (2006). "The Hitchhiker's Guide to Ecocriticism". *PMLA* 121.2. pp. 503-516.
- Jahānbegloo, R. (2017). "Mohit-e zist Masale-ye roshanfekr-e Irāni nist". *Qalamroo Magazine*. pp. 53-57. [in Persian]
- K. Dean, Th. (1994). "What Is Eco-Criticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Kerridge, R. (1998). *Small rooms and the ecosystem: Environmentalism and DeLillo's*. White Noise, in Kerridge, R. and Sammells, N. (Eds.). *Writing the Environment*. London: Zed Books.
- Khorasāni, M., & F. Davoodi Moghadam (2019). "Tabiat va ghesehay-e Amiāne-ye Irāni az didgāhe nagh-d-e bomgerā". *Fonon-e Adabi*. Vol. 11. No. 2. pp. 48-69. [in Persian]
- Khosravi, N., & A. Kopāl (2015). "Jāy-e khāli-ye saloch va falsafeye bomshenākhti". *Tahlil-e Moton-e Zaban va Adabiat-e Farsi*. No. 21. pp. 85-113. [in Persian]
- Kianpour, M., & M. S. Fayazi (2017). "Mazāmin-e zist mohiti dar ashār-e gilaki bar asās-e Roykārd-e nagh-d-e bomgera". *Adabiāt Pārsi-Ye Moāser*. Vol. 7. No. 3. pp. 43-69. [in Persian]
- Mackenzie, Yan et al. (1996). *Moghadame-i bar Idoolojiha-ye Siasi*. M. Ghāed (Tr.). Tehran: Markaz Publishing. [in Persian]

- Marshal, I. (1994). "The Ecocritical Heritage". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Mawdudi, M. N. (2011). "Jonbeshi miān reshte-yi beyn-e do hozey-e mohit-e zist va adabiāt". *Ketāb-e Māh-e Olom va Fonon*. No. 9. Day. pp. 12-18. [in Persian]
- Niazi, N. (2015). "Khānesh-e bomgerayāne az dastān-e derākht-e golabi asar-e Goltaraghi". *Adabiāt Pārsi Moāser*. Vol. 5. No. 3. pp. 113-127. [in Persian]
- Payende, H. (2011). *Goftemān-e naghd, Maghālāti dar naghd-e adabi: Articles in Literary Criticism*. Tehran: Niloufar. [in Persian]
- Phillips, D. (1999). "Ecocriticism, Literary Theory, and the Truth of Ecology". *New Literary History*. 30.3. pp. 577-602.
- Poor Gharib, B. (2015). "Naghd-e feminism-e bomgerā dar romān-e jay-e Khāli Salouch". *Adabiat Pārsi Moāser, Institute of Humanities and Cultural Studies, Bi-Quarterly Journal of Science and Research*. Vol. 8. No. 2. pp. 1-18. [in Persian]
- Rakaei, F., & F. Hashvāei (2016). "Esteāre va naghd-e bomgera dar Gile mard va az kham-e chanbar". *Zaban Shenakht*. Vol. 5. No. 1. pp. 89-103. [in Persian]
- Ryden, W. (1994). "What Is Eco-Criticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Sadraei, R. (2018). "Bonyānhāy-e Ecocriticism dar nemādgerāyi-e ashār-e Rezā Barāheni's Poems". *Belāghat-e Karbordi, Applied Rhetoric and Rhetorical Criticism*. Vol. 2. No. 5. pp. 9-20. [in Persian]
- Salari, Q., Z. Yazdi & Sh., Yousefi (2016). "Bomnaghd dar āsār-e Ali Ashraf-e Darvishiān". *Motaleāt-e Dāstani*. Vol. 3. No. 2. Pp. 111-135. [in Persian]
- Sarver, S. (1994). "definition of ecocriticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Scheese, D. (1994). "Some Principles of Ecocriticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.

- Sepehri, S. (2010). *Hasht Ketāb*. Tehran: Farāgoft. [in Persian]
- Slovic, S. (1994). "Ecocriticism: Storytelling, Values, Communication, and Contact". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah--6 October. pp. 1-18.
- Tamimdāri, A., S. Saeedi & Sh. Ebādāti (2019). "Khānesh-e bomgerayan-e az shear-e zanān-e hormozgan ba takid bar ashār-e dahey-e haftād". *Ormazd Research Journal*. No. 46. pp. 379-395. [in Persian]
- Verhagen, F. C. (2008). "Worldview and Metaphors in the Human- Nature Relationship: an Ecolinguistic Exploration through the Age". *Language and Ecology*. Vol. 2. No. 3. pp. 32-45.
- Wallace, A. B. (1994). "What is ecocriticism". *Defining Ecocritical Theory and Practice*. Sixteen Position Papers from the 1994 Western Literature Association Meeting Salt Lake City, Utah-6 October. pp. 1-18.
- Watson, R. A. (1983). "A critique of anti-anthropocentric biocentrism". *Environmental Ethics*. Vol. 5. pp. 245-256.
- Zekavat, M. (2010). Evolution of the 'Subject': Postmodern and Beyond. EEESE: Erfurt Electronic Studies in English <http://webdoc.sub.gwdg.de/edoc/ia/ees/eese.html>. [Forthcoming]